

Institutional Analysis of the Formation and Stabilization of the Modern State in Iran

Mostafa Kavakebian

Assistant Professor, Department of Political Sciences, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

Azim Matin*

Ph.D. Student, Department of Political Sciences, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

Abstract

landscape defined by a set of characteristics, criteria, and requisites that differentiate the theory of the modern state from alternative paradigms, notably the absolute state. This theoretical realm, characterized by a prescriptive understanding of modern governance, serves as a guiding force, prompting governments worldwide to emulate its structural blueprint. This form of governance, intricately woven into the fabric of contemporary political landscapes, commands loyalty from its constituents. It wields influence both directly and indirectly, orchestrating societal affairs through a bureaucratic apparatus that intricately affects diverse aspects of citizens' lives. In stark contrast to premodern governance reliant on tribute and force, the modern government garners economic sustenance directly from its citizenry, levying taxes to fulfill its distinct responsibilities. At the core of the modern state lies the imperative of nation-building, an endeavor necessitating the homogenization of social identity. However, the crux of our inquiry lies in the intricate relationship between us Iranians and the modern state. Delving into the historical narrative of the modern state as an experiential journey and scrutinizing it as a malleable theoretical model emerge as imperative undertakings.

The overarching purpose of this research is to meticulously examine the historical trajectory underpinning the formation and stabilization of the modern state in Iran. Anchored in the intellectual currents of Western thought, this scholarly pursuit aspires to enhance our understanding of the state's essence and its nuanced position within the Iranian milieu. A discerning analysis of the country's policies and orientations naturally unfolds as a byproduct of this historical exploration.

* Corresponding Author: Azim_matin@atu.ac.ir

How to Cite: Kavakebyan, M., & Matin, A. (2024). Institutional analysis of the formation and stabilization of the modern state in Iran. *State Studies*, 9(36), 281-317. doi: 10.22054/tssq.2024.69518.1291.

Guiding our intellectual journey is a theoretical framework rooted in historical institutionalism. This approach, a beacon in the study of state building in Iran, focuses on unraveling the intricate tapestry of social, political, and economic behaviors, tracing their evolution over time. Institutions, elevated to the status of independent variables, emerge as architects shaping individual and collective actions alongside the broader panorama of social and political phenomena. Recognizing that institutions not only mold actors' strategies but also sculpt their objectives, historical institutionalism, with its attention to structural variables such as class position and mediating entities like political parties and unions, provides a nuanced lens through which to study the formation and construction of the government in Iran.

The research methodology, a dual-pronged approach, employs the content analysis method to scrutinize definitions of the modern state put forth by Western thinkers. This analytical approach, eschewing the exploration of attitudes and beliefs in favor of dissecting produced messages, is complemented by the historical research method. This method involves a meticulous examination of specific past events within a defined temporal scope, integrating historical facts through a rigorous regimen of data collection, evaluation, and verification.

Tracing the historical trajectory of government formation in the West, political scientists posit that the foundations of the modern state or nation-state were laid in the late Middle Ages, influenced by the Catholic cultural context. The formation of modern national states was shaped by factors such as religious reform movements and conflicts among European countries. The Treaty of Westphalia in the 16th to 18th centuries is considered a pivotal event in the emergence of the modern state. From the 19th century onward, the modern government model gradually supplanted other political systems globally.

The indicators and criteria of modern governments encompass a legitimate monopoly on controlling the means of violence, a specific territorial territory, sovereignty, centralized power, a codified constitution, the use of impersonal power, nationalism, a public bureaucracy, authority/legitimacy, citizenship, and provincial tax.

The historical exploration of government formation in Iran reveals nuanced epochs, beginning with the Safavid era's establishment of a robust central government to counter threats from the Sunni Ottoman Empire. Shah Abbas I marked a zenith, unifying the country politically, relocating the capital to Isfahan, fostering a unified religious identity based on Shiite Islam, and expanding diplomatic relations. Subsequent governments, such as the Afshariya and Zand, did not significantly alter national and state organizations. The Qajar dynasty witnessed an expansion of central government power, albeit rooted in the Illyrian system. The constitutional

revolution of 1285 emerged as a historical turning point, ushering in constitutionalism and paving the way for a more structured political system in Iran. The subsequent Pahlavi absolute government, while characterized by economic nationalism and centralization of power, laid the foundations for absolute rule.

In conclusion, this historical exploration, spanning from the Safavid era to the Pahlavi period, unveils Iran's trajectory of independent political thought and the evolution of a nation transitioning to citizenship. Constitutionalism emerges as the cornerstone of modern governance, establishing a balanced relationship between the government and the nation. The era of Reza Shah, marked by economic nationalism and the consolidation of government power, signifies a fundamental shift, laying the groundwork for absolute rule. This scholarly endeavor sheds light on the nuanced tapestry of Iran's political evolution.

Keywords: Modern State, Historical Institutionalism, Government, Constitutional Revolution, Reza Shah.

تکوین و تثبیت دولت مدرن در ایران

استادیار علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

مصطفی کواکبیان ^{ID}

دانشجوی دکتری علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

عظیم متین * ^{ID}

چکیده

این پژوهش به بررسی تحول و تثبیت دولت مدرن در ایران می‌پردازد که در درون اندیشه‌های غربی قرار گرفته و نهادگرایی تاریخی را به‌عنوان چارچوب نظری به کار می‌گیرد. مبانی نظری بر ویژگی‌های متمایز یک دولت مدرن تأکید می‌کند و آن را از مدل‌های تاریخی مانند دولت مطلق جدا می‌کند. این تحقیق بر سیر تاریخی دولت در ایران متمرکز است و بر نیاز به درک دقیقی از رابطه رویدادها و بزنگاه‌های تاریخی و دولت مدرن تأکید دارد. هدف این پژوهش، کاوش جامع سیر تاریخی ایران در شکل‌گیری و تثبیت دولت مدرن است؛ بنابراین رویکرد نهاد گرایانه تاریخی به کار گرفته شده است که ارتباط نهاد‌های سیاسی مانند ارتش، نظام مالیاتی و قوه قضائیه را در دولت سازی تشخیص می‌دهد. روش تحقیق از تحلیل محتوا برای دیدگاه‌های متفکران غربی در مورد دولت مدرن و تحقیقات تاریخی استفاده می‌کند تا فرآیند شکل‌گیری را در یک بازه زمانی مشخص بررسی کند. یافته‌ها سیر ایران را از دوران صفویه تا انقلاب مشروطه تا دوران رضاشاه نشان می‌دهد. مشروطیت به‌عنوان یک جنبه محوری ظاهر می‌شود و نشان‌دهنده گذار به سمت حکومت‌داری مدرن و رابطه متوازن دولت-ملت است. دوران رضاشاه شاهد ناسیونالیسم و تمرکز اقتصادی است که اساساً پویایی قدرت را تغییر داده است. این کاوش تاریخی، تلاش ایران برای تفکر سیاسی مستقل و مفهوم متحول دولت-ملت را روشن می‌کند و در نهایت به درک سیاست‌ها و جهت‌گیری‌های معاصر ایران کمک می‌کند.

واژگان کلیدی: دولت مدرن، نهادگرایی تاریخی، حکومت، انقلاب مشروطیت، رضاشاه.

مقدمه

«دولت مدرن» موضوعی محوری و محوری در حوزه‌های علوم سیاسی، جامعه‌شناسی، روابط بین‌الملل و سایر حوزه‌های مرتبط است. دولت به‌عنوان یک مفهوم و پدیده، در حوزه‌های اندیشه سیاسی، اجتماعی و تاریخی از نظر مفاهیم پیچیده و تا حدودی معمایی است (میرمحمدی و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۲۴). نهاد دولت، علیرغم تغییرات در رهبری پابرجا هستند و نظم عمومی منسجم و متمرکزی را ایجاد می‌کند که در آن دولت به‌عنوان منبع نهایی اقتدار سیاسی عمل می‌کند و منحصرأ از اجبار مشروع استفاده می‌کند (رحمانی‌زاده و زنجانی، ۱۳۹۵: ۱۸۲). این شکل از حکومت، وفاداری اعضا و ساکنان خود را می‌طلبد و از طریق دستگاهی بوروکراتیک که بر جنبه‌های مختلف زندگی شهروندان تأثیر می‌گذارد، هم به‌صورت مستقیم و هم غیرمستقیم حکمرانی می‌کنند. برخلاف دولت‌های پیشا مدرن که بر خراج تکیه می‌کردند و اغلب به‌زور متوسل می‌شدند، دولت مدرن منابع اقتصادی را مستقیماً به شکل مالیات از شهروندان به دست می‌آورد تا مسئولیت‌های متمایز خود را انجام دهد. ملت‌سازی، یک اقدام حیاتی برای دولت مدرن، نیازمند فرآیند همگن‌سازی هویت اجتماعی است (گیدنز، ۱۳۸۷: ۳۰۳). برای تحقق این امر، دولت از ابزارهای متنوعی از جمله گسترش آموزش عمومی، توسعه نمادهای ملی مانند سرودها و پرچم‌ها، برپایی بناهای تاریخی و تعیین مرزهای سرزمینی از طریق نمایش نقشه‌کشی استفاده می‌کند (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۵: ۵). از آنجا که دولت از زمان پیدایش همواره پدیده‌ای در حال رشد بوده، تنها عوامل معینی را می‌توان مشخص کرد که نقش خود را در تکوین و رشد دولت ایفا کردند. این عوامل عبارت‌اند: خویشاوندی، دین، ضرورت‌های اقتصادی، جنگ و پیدایش قدرت سیاسی که باهم کار کردند که برخی مهم‌تر و تأثیرگذارتر بودند و همه با کمک نیروهای تاریخی و گرایش‌های طبیعی بشر، روندی را به وجود آوردند؛ تا مردمان غیر متمدن از هرج و مرج بیرون آمده و تابع اقتدار دولت شوند (عالم، ۱۳۷۵: ۲۲۹). به گفته محققان، دولت در چارچوب جدول زمانی گسترده وجود اجتماعی انسان، تحولی نسبتاً جدید تلقی می‌شود.

به منظور کشف ایده‌های پیرامون دولت مدرن، مهم است که اذعان کنیم که شکل‌گیری دولت مدرن از طریق یک فرآیند تاریخی که در کشورهای مختلف متفاوت است، آشکار شد. برای درک مفهوم دولت، سیر تحول آن و استقرار دولت مدرن در ایران، باید از نظریات موجود در مورد دولت مدرن استفاده کرد. در نتیجه؛ برای به دست آوردن آگاهی در مورد مفهوم دولت مدرن، به تئوری‌ها و دیدگاه‌های متفکران مختلف می‌پردازیم. با این کار می‌توان تکوین دولت مدرن و پیامدهای آن را به‌عنوان مسئله‌ای خاص در این پژوهش در بافت ایرانی بررسی کرد. چراکه یکی از شاخص‌های اساسی در تبیین دقیق دولت مدرن، ارتباط آن با تغییر و تحولات اساسی و کلانی بوده که در جامعه مدرن در یک دوره تاریخی اتفاق افتاده است. این پژوهش ضمن کمک به شناخت بهتر وضعیت و جایگاه دولت در ایران، ما را در فهم چرایی سیاست‌ها و جهت‌گیری‌های کشور نیز یاری خواهد داد؛ بنابراین این پژوهش به دنبال پاسخ به سؤالاتی در خصوص ماهیت دولت‌های مدرن و تکوین آن در ایران معاصر، ضمن مقایسه با تحولات مفهوم دولت در غرب و بررسی نظریات مربوط به آن است.

چارچوب نظری

این پژوهش با رویکرد نهادگرایی تاریخی به بررسی جنبه‌های مختلف دولت‌سازی در ایران می‌پردازد. دولت و روند ساخت آن را می‌توان به‌طور مؤثر از طریق یک دریچه نهادگرایی مورد مطالعه قرارداد، زیرا دولت مبتنی بر یک نهاد کلان در قلمرو سیاسی است که سایر نهادها مانند ارتش، نظام مالیاتی و قوه قضاییه را در برمی‌گیرد. نظریه نهادی از دیرباز به دلیل اهمیت آن در مطالعه سیاست شناخته شده است و متفکرانی از افلاطون و ارسطو گرفته تا لاک، هابز و جیمز مدیسون اهمیت آن را درک کرده‌اند. نهادهای سیاسی در ساختار رفتار سیاسی، مقایسه اشکال مختلف حکومت و بررسی چگونگی تأثیر نهادها بر رفتار سیاسی مورد توجه بوده‌اند. در یک مفهوم گسترده، نهادها را می‌توان به‌عنوان قوانین درک کرد (Steinmo, 2018.p. 118). آن‌ها پایه همه رفتارهای سیاسی رسمی (مثلاً قوانین قانون اساسی) و غیررسمی (مثلاً هنجارهای فرهنگی) را تشکیل می‌دهند (Steinmo, 2015.p. 61). بدون

نهادها، سیاست سازمان یافته نمی تواند وجود داشته باشد و هیچ سازمانی بدون آنها نمی تواند کار کند. در اواسط قرن بیستم، نهادگرایی سنتی با رقابت رویکردهای پوزیتیویستی متأثر از رفتارگرایی مواجه شد. پارادایم مسلط آن دوران به دیدگاهی تجربی تر و بی طرف تر از ارزش تغییر یافت. رفتارگرایان بر نقش نهادها در تحلیل های خود تأکید نکردند، زیرا فردگرایی روش شناختی یک باور اساسی در تحلیل انتخاب عقلانی و رفتاری بود (بشیریه، ۱۳۹۷: ۶۲). نهادگرایی جدید در اوایل دهه ۱۹۸۰م. به عنوان پاسخی عمدی به انقلاب رفتاری ظهور کرد. در مقایسه با نهادگرایی سنتی، چارچوب نظری جامع تری ارائه کرد. نهادگرایی جدید، نهادها را قواعد بازی در جامعه می داند که رفتار مردم را شکل می دهند و محدود می کنند. قوانین رسمی و غیررسمی را در برمی گیرد که انتخاب های افراد را هدایت می کند و آنها را با خیر جمعی هماهنگ می کند. (پیترز، ۱۳۸۶: ۲۵). نهادگرایی تاریخی، نهادگرایی انتخاب عقلانی و نهادگرایی جامعه شناختی از انواع نهادگرایی جدید محسوب می شوند (Hall & Taylor, 1996, p. 936). نهادگرایی تاریخی به ویژه بر مطالعه توالی رفتار اجتماعی، سیاسی و اقتصادی و تغییرات آنها در طول زمان تمرکز دارد (محلوجی، ۱۴۰۰: ۱۰۲). نقش نهادها را به عنوان متغیرهای مستقلی که کنش های فردی و جمعی و نیز پدیده های اجتماعی و سیاسی را شکل می دهند، برجسته می کند. نهادگرایان تاریخی تشخیص می دهند که نهادها نه تنها بر استراتژی های بازیگران تأثیر می گذارند، بلکه اهداف و مقاصد آنها را به همراه متغیرهای ساختاری مانند موقعیت طبقاتی و نهادهای میانجی مانند احزاب سیاسی و اتحادیه ها شکل می دهند (نورث، ۱۳۸۵: ۹۹-۱۰۰). آنها روابط همکاری یا تعارض را میانجیگری می کنند، موقعیت های سیاسی را شکل می دهند و بر نتایج سیاسی تأثیر می گذارند (کاظمی، ۱۳۹۷: ۱۷). در مجموع، این پژوهش با توجه به نقش نهادها در شکل دهی فرآیندها و نتایج سیاسی در طول زمان، نهادگرایی تاریخی را به عنوان رویکردی روش شناختی برای تحلیل دولت سازی در ایران اتخاذ می کند.

روش پژوهش

روش پژوهش در این پژوهش بر دو قسم است:

۱. «تحلیل محتوای کیفی» را می‌توان روش تحقیقی برای تفسیر ذهنی محتوایی داده‌های متنی از طریق فرایندهای طبقه‌بندی، نظام‌مند و تم‌کد سازی یا طراحی الگوهای شناخته‌شده دانست (hsiu & shanon, 2005: 1283). همچنین یکی از ویژگی‌های بنیادین پژوهش کیفی نظریه‌های به‌جای پردازی آزمون نظریه است. از روش تحلیل محتوای کیفی با رویکرد تلخیصی برای شناسایی و کمی کردن کلمات یا مضامین ویژه موجود در متن، باهدف فهم چگونگی کاربرد این کلمات یا محتوای آن‌ها شاخص‌های «دولت‌مدرن» استفاده می‌شود. این کمیت‌سازی نه‌تنها تلاشی برای فهم معنای کلمات است، بیشتر از آن، کشف کاربرد این کلمات در متن است. تحلیل کردن برای نمود یک کلمه یا مضمون ویژه در متن، نشانی از تحلیل محتوای واضح و مشخص است (ایمان، ۱۳۹۰، ۲۷). در یک تحلیل محتوای کیفی با رویکرد تلخیصی، تحلیل داده با جستجوی کلمات مشخص وسیله روش دستی یا کامپیوتری آغاز می‌شود. واژگان پرشماری برای هر اصطلاح مشخص محاسبه می‌شود. در این پژوهش از روش دستی برای استخراج و دسته‌بندی داده‌ها استفاده شده است. ابتدا از روش تحلیل محتوا برای تحلیل تعاریف مربوط به دولت‌مدرن از سوی برخی از اندیشمندان غربی استفاده شده است که در این شیوه تحلیل، پژوهشگر پیام‌های تولیدشده را به‌جای نگرش و باورها و دیدگاه‌ها مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌دهد (بدیعی، ۱۳۸۰: ۶). به عبارتی بجای اینکه افراد به‌طور مستقیم مورد بررسی و تحقیق قرار گیرند، پیام‌هایی که تولید کرده‌اند مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد.

۲. در بخش دوم از روش «تحقیق تاریخی»^۳ برای تحلیل فرایند تکوین دولت‌مدرن در ایران استفاده شده است با این تعریف که تحقیقات تاریخی شامل بررسی دقیق رویدادهای خاص گذشته است که در یک بازه زمانی مشخص محدود شده است. این روش شامل ادغام حقایق تاریخی از طریق جمع‌آوری اطلاعات، ارزیابی و راستی‌آزمایی دقیق است. محققان تلاش می‌کنند تا تحلیل‌های قانع‌کننده و عینی را ارائه دهند و نتایج قابل دفاعی را به دست آورند

-
1. Content Analysis
  2. Modern state
  3. Historic Research

که در مفروضات خاص تحقیق مستقر هستند. در دانشگاه‌های معاصر، مطالعه تاریخی از شهرت و محبوبیت گسترده‌ای در رشته‌های مختلف برخوردار است. درگیری‌های رو به کاهش اواخر قرن ۱۹ و ۲۰ م. بر مزایا و ضرورت مشهود رویکردهای تاریخی در تحقیق تأکید می‌کند. باین حال، محققان از محدودیت‌ها و اشکالات این روش غافل نیستند. امروزه، رویکرد تاریخی به‌طور مکرر با روش‌شناسی‌های دیگر در زمینه‌های گوناگون ادغام می‌شود. حتی فیلسوفانی که به‌طور سنتی از دیدگاه‌های تاریخی دور هستند، روش متافیزیکی ارسطو را غرق در مطالعه تاریخی می‌دانند. اجماع رایج در میان فیلسوفان و مورخان معاصر معتقد است که تاریخ، در هسته خود، مطالعه گذشته است. بررسی گذشته روش‌های توصیفی و تبیینی متنوعی را می‌طلبد که پژوهش تاریخی را از سایر رشته‌ها متمایز می‌کند. این روش برای بررسی مسائلی با مرزهای تاریخی روشن، شامل رویدادهای اخیر یا رویدادهایی که ریشه در قرن‌های گذشته دارند، استفاده می‌شود (خلیلی، ۱۳۸۵: ۷۵). به گفته استفان آیزاکس و ویلیام بی مایکل، پژوهش تاریخی «بازسازی سامانمند و عینی گذشته» است. این شامل جمع‌آوری، ارزیابی و احراز هویت رویدادها برای اثبات و استخراج نتایج قابل دفاع بر اساس فرضیه‌های خاص است (ایزاک، ۱۳۷۴: ۵۴). تحقیق تاریخی با روش علمی همسو است و کاوش سامانمند اسناد و منابعی را تشکیل می‌دهد که اطلاعات مربوط به تحقیقات تاریخی محقق را در خود جای می‌دهد. به‌طور قابل توجهی، تحقیقات تاریخی به وقایعی می‌پردازد که قبل از تصمیم محقق برای مطالعه آن‌ها رخ داده است و نیازمند رویکردی جامع و روشمند برای آشکار کردن پیچیدگی‌های گذشته است (دلاور، ۱۳۹۰: ۸۴).

پیشینه پژوهش

کتاب «دولت مدرن در ایران»، گردآوری شده توسط رسول افضلی و نوشته محققان معاصر، به تحلیل زمینه‌ها و مبانی شکل‌گیری نوسازی و مدرنیته در حوزه سیاست و حکومت در ایران می‌پردازد. در این مجموعه مقالات، نویسندگان به‌دقت به معضلات توسعه سیاسی و دموکراسی در ادوار پس از مشروطه، به‌خصوص در دوران پهلوی و انقلاب اسلامی پرداخته و مفاهیمی همچون دولت متمرکز، قومیت‌گرایی، جمهوریت، دولت مطلقه، بوروکراسی و

رابطه ملت و دولت را مورد تجزیه و تحلیل قرار داده‌اند. رویکرد این مجموعه در بررسی نواقص و مشکلات دولت مدرن و توسعه سیاسی در ایران با تجربه غربی مقایسه می‌شود. کتاب "دولت مدرن و یکپارچگی ملی در ایران" نگاهی به ساختار قدرت دو دولت مشروطه و اقتدارگرا در دوران پس از کودتای ۱۲۹۹ هجری شمسی دارد. نویسنده، داریوش قنبری، اثرات سیاست‌های هر یک از این دولت‌ها بر یکپارچگی ملی را مورد بررسی قرار داده و نشان می‌دهد که چگونه دولت اقتدارگرا با تمرکز قدرت و استفاده از ابزارهایی چون ارتش و بوروکراسی، تأثیرات منفی بر سازوکارهای ملی ایجاد کرد. همچنین، نقدها و پارادوکس‌های مسیر همگانی ملی تا پیروزی انقلاب اسلامی را بررسی می‌نماید.

در کتاب «شکل‌گیری دولت مدرن» اثر دیوید هلد، ساختار قدرت دولت مدرن و تأثیرات نظام‌های ملی و بین‌المللی بر آن مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد. نویسنده تاریخچه تکوین دولت مدرن را از تاریخ امپراتوری‌های کلاسیک اروپایی تا دوران حکومت فئودالی و تغییرات در ساختارهای قدرت، نظام نظامی، سرمایه‌داری و حاکمیت دولت مدرن را به تفصیل مورد بررسی قرار می‌دهد. او همچنین به دیدگاه‌های فیلسوفان سیاسی غربی نظیر هابز، لاک و وبر در تشکیل نظام دولت مدرن اشاره می‌کند. در حالی که در پژوهش حاضر با استفاده از چارچوب نظری نهادگرایی تاریخی و روش پژوهش تحلیل محتوا و روش تحلیل تاریخی ماهیت دولت‌های مدرن و تکوین آن در ایران معاصر، ضمن مقایسه با تحولات مفهوم دولت در غرب و بررسی نظریات مربوط به آن مورد تأکید است.

شکل‌گیری و تثبیت دولت مدرن در ایران، فرآیندی تاریخی چندوجهی و پیچیده را تشکیل می‌دهد که دستخوش تفاسیر و بحث‌های گوناگون علمی بوده است. این پژوهش با اتخاذ چارچوبی نظری که ریشه در نهادگرایی تاریخی دارد، به پیچیدگی‌های دولت‌سازی در ایران می‌پردازد. انتخاب نهادگرایی تاریخی امکان تحلیل ظریفی را فراهم می‌کند که تأثیر متقابل بین میراث تاریخی، ساختارهای نهادی و عوامل اجتماعی-سیاسی در شکل‌دهی دولت مدرن ایران را در نظر می‌گیرد. همچنین پژوهش حاضر با استفاده از یک رویکرد روش‌شناختی مبتنی بر تحلیل محتوای کیفی، از یک استراتژی خلاصه محور برای بررسی سامانمند نظریه‌های دولت مدرن و استخراج مؤلفه‌های با بررسی دقیق و کاربرد ظریف این

واژه‌ها و مضامین، را در مورد تکوین و تثبیت دولت مدرن در ایران آن استفاده می‌کند. هدف از این روش پژوهش در این بخش بازگشایی شبکه پیچیده معانی و مفاهیمی است که زیربنای مفهوم‌سازی و شاخص‌های دولت مدرن است که در تحقیقات و پژوهش‌های دیگر اغفال مانده است.

۱. دولت ملت در غرب

به عقیده بسیاری از دانشمندان علوم سیاسی، پایه‌های دولت مدرن یا دولت-ملت در اواخر قرون وسطی و تحت تأثیر بافت فرهنگی کاتولیک ایجاد شد. شکل‌گیری دولت‌های ملی مدرن تحت تأثیر عوامل مختلفی از جمله جنبش‌های اصلاحی مذهبی و درگیری‌های گسترده میان کشورهای اروپایی شکل گرفت. جنبش اصلاحات دینی به رهبری لوتر که مخالف امپراتوری مسیحی کاتولیک بود، به دنبال اجرای اصلاحات مذهبی بود و اقتدار روحانیون را به چالش می‌کشید. این جنبش از سوی حاکمان سکولار، مانند شاهزادگان آلمانی که فرصتی برای اعمال کنترل بر امور مذهبی می‌دیدند، مورد حمایت قرار گرفت (پالمر، ۱۳۵: ۱۳۸۶). تغییرات مشابهی در وفاداری به هویت در کشورهای دیگر مانند انگلستان رخ داد، جایی که تأثیر کلیسا در مدیریت جامعه کاهش یافت و دولت‌های مستقل و مستقل ظهور کردند. وفاداری به سمت هویت ملی تغییر کرد، جایی که وفاداری به پادشاه مطلق نشان‌دهنده قدرت و محافظ امنیت و رفاه مردم بود (Claydon, 2007, p.33). زمینه این دگرگونی در قرون پایانی قرون وسطی تحت تأثیر استراتژی‌های متضاد بازیگران سیاسی شکل گرفت. معاهده وستفاليا که بین قرن‌های ۱۸-۱۶ م. اتفاق افتاد، می‌تواند به عنوان یک رویداد اساسی برای ظهور دولت مدرن در نظر گرفته شود. از قرن ۱۹ م. به بعد، مدل دولت مدرن به تدریج جایگزین سایر اشکال نظام‌های سیاسی در سراسر جهان شد. در طول دوره از قرن ۱۵-۱۸ م. دولت‌های مدرنی که در اروپا توسعه یافتند را می‌توان به دو نوع مختلف رژیم طبقه‌بندی کرد. فرانسه و آلمان نمونه اولی بودند که با حاکمان مطلق و بوروکراسی دولتی قابل توجه مشخص می‌شد. از سوی دیگر، بریتانیا نماینده نوع دوم بود که شامل یک دولت قانون اساسی پارلمانی بدون بوروکراسی متمرکز و ارتش دائمی بود (Ertman,

6.p. 1997). به‌طور کلی، حکومت‌های مطلقه بر پایه‌های متعددی به وجود آمدند. این‌ها شامل جذب واحدهای سیاسی کوچک‌تر و ضعیف‌تر در ساختارهای سیاسی بزرگ‌تر و قوی‌تر، تثبیت توانایی حکومت بر سرزمینی یکپارچه، استقرار نظام منسجم قانون و نظم در سراسر قلمرو، اجرای حکومتی با وحدت و تداوم بود. مسئولیت‌پذیری و افزایش کارایی تحت رهبری واحد و تشکیل تعداد نسبتاً کمی از دولت‌ها درگیر درگیری‌های رقابتی و درعین حال صلح‌آمیز قدرت (هلد، ۱۳۸۶: ۵۱).

<p>یک‌نهاد سیاسی مشروع که در محدوده مرزهای سرزمینی مشخص شده فعالیت می‌کند، یک چارچوب قانونی تعریف شده را اجرا می‌کند و از طریق کنترل مؤثر قدرت نظامی، حاکمیت خود را اعمال می‌کند. هم‌زمان، شهروندان در این حوزه حاکمیتی احساسات مثبتی در مورد هویت ملی خود دارند (Giddens, 1985.p. 116).</p>	<p>آنتونی گیدنز^۱</p>
<p>این نظریه بیان می‌کند که اقتدار دولتی می‌تواند مستقل عمل کند و از نفوذ طبقات اجتماعی یا سایر نیروهای اجتماعی جدا باشد. بر این اساس نهادهای دولتی کنترل قابل توجهی هم بر گستره جغرافیایی و هم بر جمعیت دارند، در نتیجه دولت مدرن میزان قابل توجهی از خودمختاری و استقلال را حفظ می‌کنند (اسکاچپول، ۱۳۹۹: ۲۳۰).</p>	<p>تدا اسکاچپول^۲</p>
<p>دولت مدرن نشان‌دهنده تثبیت یک همسویی منفرد و منسجم بازندگی اجتماعی در پارامترهای گسترده و فراگیر است. رهبران دولت‌ها آرزو دارند وفاداری را حتی در صمیمی‌ترین و شخصی‌ترین حوزه‌های تعامل اجتماعی پرورش دهند. در حالی که پابندی به هنجارهای اجتماعی یک مفهوم بدیع نیست، پیش‌بینی یک نهاد متمرکز منحصربه‌فرد برای انتشار و اجرای چنین هنجارهایی در سراسر قلمروهای گسترده، یک پدیده نسبتاً جدید است (میگدال، ۱۴۰۰: ۳۱-۲۹).</p>	<p>جوئل میگدال^۳</p>

1. Anthony Giddens
2. Theda Skocpol
3. Joel S. Migdal

<p>دولت مدرن شکل خاصی از دولت بوده که در مقوله کلی تری از انجمن‌های سیاسی است. از دیدگاه وی دولت یک اجتماع انسانی است که حق انحصاری استفاده مشروع از زور را در قلمرو ارضی معینی دارد. از نظر او ویژگی دولت مدرن دستگاه اجرایی و نظام قضایی دارد و می‌توان دولت را به وسیله دستگاه قانون گذاری تغییر داد؛ بنابراین دولت سازمانی است که اطاعت از آن لازم است و بر سرزمین با حدود و ثغور جغرافیایی مشخص حاکمیت دارد. به علاوه امروزه به کارگیری نیروی قهریه وقتی مشروع شناخته می‌شود (برک، ۱۳۹۷: ۱۴۸).</p>	<p>ماکس وبر^۱</p>
<p>دولت‌ها تنها سازمان‌های اجرایی، سیاست گذاری و نظامی نیستند، آن‌ها سازمان‌های تربیتی، اصلاح کننده و ایدئولوژیکی به حساب می‌آیند (مرکز پژوهش‌های مجلس، شماره ۱۴۸۰۱).</p>	<p>فیلیپ گورسکی^۲</p>
<p>مفهوم دولت مدرن به نوعی از دولت اطلاق می‌شود که از قرن شانزدهم به بعد در نظام دولت‌های اروپا شکل گرفت. این مفهوم بر نوعی نظم قانونی یا نهادی غیر شخصی و ممتاز دلالت می‌کند که توانایی اداره و کنترل یک قلمرو معین را دارد. به بیان دیگر، صورت متمایزی از قدرت عمومی که از فرمان‌بر و فرمان روا، جداست و در محدوده مرزهای تعریف شده و معین، قدرت سیاسی عالی را تشکیل می‌دهد (هلد، ۱۳۸۶: ۵۸).</p>	<p>دیوید هلد^۳</p>
<p>دولت مدرن را دولتی می‌داند که دارای ویژگی‌هایی چون: انحصار و کنترل ابزارهای خشونت، سرزمین مشخص، حاکمیت، قانون گرایی، قدرت غیر شخصی، دیوانسالاری عمومی، مشروعیت، شهروندی و مالیات ستانی باشد (pierson, 1996.p. 28).</p>	<p>کریستوفر پیرسون^۴</p>
<p>دولت مدرن شکلی از سازمان سیاسی است که نهادهایش در طی زمان تداوم دارند، نظم عمومی یکپارچه و واحدی فارغ از حکومت کنندگان و حکومت شوندگان و مسلط بر آنان به وجود می‌آورد، دارای نهادهایی چون نظام قضایی، بوروکراسی و ارتش منظم است که از دیگر سازمان‌ها و مؤسسات سیاسی متمایز و نسبتاً متمرکزند، دولت به صورت مستقیم بر سرزمینی مشخص اعمال قدرت می‌کند و در آن سرزمین منبع نهایی اقتدار سیاسی و مدعی انحصاری به کارگیری اجبار مشروع و خواهان وفاداری اعضا و</p>	<p>باربیه موریس^۵</p>

1. Max Weber
2. Philip Gorski
3. David Jonathan Andrew Held
4. Christopher Pearson
5. Morris Barbie

ساکنان آن سرزمین است. ساکنانی که هویتی همگون می‌یابند (Morris, 1998.p. 44-46).

جدول ۱. دیدگاه و نظریه‌ها در مورد دولت مدرن

بنا بر تعاریف فوق مهم‌ترین شاخص‌ها و معیارهای دولت‌های مدرن با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی با رویکرد تلخیصی عبارت‌اند از:

(۱) انحصار مشروع کنترل ابزارهای خشونت

(۲) قلمرو سرزمینی مشخص و معین

(۳) حاکمیت مدرن

(۴) تمرکزگرایی

(۵) قانون اساسی مدون

(۶) استفاده از قدرت غیرشخصی / سازمانی شدن قدرت

(۷) هویت‌سازی در قالب ملی‌گرایی

(۸) ارتقای بوروکراسی عمومی

(۹) اقتدار / مشروعیت در دولت‌ها

(۱۰) جایگاه شهروندی در دولت‌ها

(۱۱) نظام مالیات‌گیری

۱-۱. تکوین دولت مدرن در ایران (از دولت صفویه تا عصر مشروطیت در ایران)

شکل‌گیری دولت مدرن در ایران از یک خط سیر تاریخی متمایز پیروی می‌کند که با کشورهای دیگر متفاوت است. در حالی که بررسی جامع این سیر تاریخی از حوصله این تحقیق خارج است، در اینجا تمرکز بر درک مفهوم دولت مدرن، سیر تحول آن و تحلیل مبانی دولت مدرن در ایران است. اندیشه سیاسی در ایران اغلب به دو دوره اصلی تقسیم می‌شود: دوره باستان و دوره جدید (طباطبایی، ۱۳۸۱: ۱۷). دوره باستان نیز به دو دوره فرعی تقسیم می‌شود: دوران باستان از آغاز تا فروپاشی امپراتوری ساسانی و دوره اسلامی یا قرون

میانی از فروپاشی ساسانیان تا تأسیس سلسله صفویه. دوره بین صفویان و انقلاب مشروطیت را دوره گذار می‌گویند که به‌عنوان رابط بین دوران قدیم و جدید عمل می‌کند. ایران در دوران گذار به دلیل گسترش روابط بین‌الملل و تجارت جهانی خود را بین سنت و مدرنیته گرفتار یافت؛ اما نظام‌های فکری و سیاسی در ایران همگام با تغییر زمانه نبودند. در نهایت در تضاد سنت و مدرنیته، مدرنیته قربانی شد. ایران بین نفوذ اقتدار سنتی خلافت و ظلم قدرت‌های خارجی قرار داشت. چالش اصلی این عصر، برخورد اساسی بین تفکر سنتی و ماهیت روابط جدید بود. بر اساس این دیدگاه، دوران جدید اندیشه سیاسی ایران از انقلاب مشروطیت تا پیروزی انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ را در برمی‌گیرد (طباطبایی، ۱۳۸۱: ۱۹) و این دوره شاهد تحولات سیاسی و فکری چشمگیری در ایران بود که با پیروزی انقلاب مشروطیت شاخص‌های دولت مدرن کم‌کم استقرار پیدا می‌کنند که با تشکیل حکومت پهلوی و حضور رضاشاه به اوج خود رسید. ذکر این نکته حائز اهمیت است که این مروری کوتاه بر بستر تاریخی شکل‌گیری دولت مدرن در ایران است و برای درک کامل پیچیدگی‌ها و ظرایف این فرآیند به تحقیق و تحلیل عمیق بیشتری نیاز است.

پیش از دوران صفویه، امپراتوری اسلامی توسط خلیفه رهبری می‌شد که از طریق سیستم حکام بر سرزمین‌های فتح‌شده اداره می‌شد. این فرمانداران محلی به‌عنوان نمایندگان خلیفه عمل می‌کردند و مستقیماً تابع او بودند. با این حال، به دلیل فاصله خلفا با سرزمین‌های فتح‌شده، غالباً والیان محلی در مناطق خود قدرت بیشتری نسبت به خود خلیفه داشتند. این وضعیت فرصتی را برای حاکمان محلی از جمله حاکمان ایران فراهم کرد تا بر زندگی سیاسی و اجتماعی در قلمرو خود کنترل داشته باشند (کمالی، ۱۳۸۱: ۴۴). سلسله‌های مختلفی مانند طاهریان، صفاریان، سامانیان، خوارزمشاهیان و غزنویان تحت تأثیر سیاسی و فکری خلیفه در ایران به قدرت رسیدند (موتقی، ۱۳۸۵: ۴۲)؛ اما در دوره‌هایی مانند آل‌بویه و سلجوقیان استقلال قابل توجهی از خلافت حاصل شد. این الگوی دولت‌سازی ایلی و عشایری حتی پس از حکومت مغول نیز با وجود تغییراتی که در آن دوره در جامعه ایران رخ داد، ادامه یافت. به قدرت رسیدن هر قبیله‌ای از منظر نظامی می‌توانست منجر به تغییر در ساختار سیاسی کشور و تغییر سلسله‌ها شود (افضلی، ۱۳۸۶: ۱۲۰-۱۱۹). در زمان شاه اسماعیل، مؤسس سلسله

صفوی، تلاش‌هایی برای محدود کردن نفوذ عناصر اجتماعی و فرهنگی اهل سنت در ایران صورت گرفت. این بخشی از یک استراتژی گسترده‌تر برای ایجاد و تحکیم مذهب شیعه به‌عنوان نیروی مذهبی و فرهنگی غالب در کشور بود. شاه اسماعیل یک سلسله اقدامات که بر بوروکراسی تکامل‌یافته متکی بود ایجاد کرد و مناصب کلیدی را وزرایی داشتند که از بالاترین مقام‌های دولت پس از شاه بودند. پادشاه صفوی با حمایت علمای شیعه مشروعیت الهی قابل توجهی به دست آورد که به او قدرت مطلق بر این سلسله‌مراتب حاکمیتی داد (دارا، ۱۴۰۰: ۸۹). دولت صفوی با ایجاد یک حکومت مرکزی قوی، مستقل و مقتدر در برابر تهدیدات امپراتوری عثمانی سنی برآمد. این امر در حفاظت از مردم و نظام سیاسی تازه شیعی ایران بسیار مهم بود. دوران صفویه در دوران حکومت شاه‌عباس اول به اوج خود رسید و دستاوردهای چشمگیری از جمله؛ اتحاد سیاسی کشور، استقرار حکومت ملی، انتقال پایتخت از قزوین به اصفهان، ارتقای هویت یکپارچه دینی مبتنی بر اسلام شیعه و گسترش روابط دیپلماتیک با کشورهای خارجی اشاره کرد. او همچنین اصلاحات اقتصادی و نظامی انجام داد، تجارت و بازرگانی را تشویق کرد و ارتشی توانا ایجاد کرد (کمالی، ۱۳۸۱: ۵۰-۴۹). در مجموع، دوره صفویه فصل مهمی در تاریخ ایران بود که با تثبیت اسلام شیعه به‌عنوان مذهب دولتی، استقرار یک حکومت مرکزی قوی و گسترش نفوذ ایران در امور منطقه‌ای و بین‌المللی مشخص شد.

حکومت صفویه در واقع شامل سه نهاد مهم بود: دستگاه قضایی مرکزی که حفظ نظم و قانون، اجرای عدالت و حل و فصل اختلافات حقوقی را بر عهده داشت، حاکمان ولایتی که بر اداره استان‌ها نظارت می‌کردند. آن‌ها مسئول جمع‌آوری مالیات، حفظ نظم و تضمین اجرای سیاست‌های سلطنتی در مناطق مربوطه خود بودند و ارتش که نقش بسزایی در حفظ تمامیت ارضی امپراتوری، حفاظت از منافع دولت و گسترش نفوذ صفویه داشت. ژنرال‌های ارتش مناصب اقتدار حکومت مرکزی و مسئولیت سازمان‌دهی و رهبری نیروهای نظامی را بر عهده داشتند. این نهادها نقش تعیین‌کننده‌ای در اداره دولت صفوی داشتند (دارا، ۱۴۰۰: ۹۱).

حکومت‌های افشاریه و زند در ایران تغییرات چشمگیری در سازمان‌های ملی و دولتی ایجاد نکردند. ساختار اداری معروف به نظام دیوانی از زمان صفویه تا حد زیادی بدون تغییر باقی‌مانده است (شعبانی، ۱۳۸۷: ۲۳۴). با استقرار سلسله قاجار در ایران، قدرت دولت مرکزی نسبت به دوره‌های قبل گسترش یافت. ثبات سیاسی و حمایت کشورهای خارجی تا حدی به رونق اقتصادی کمک کرد. با این حال، ساختار اجتماعی مسلط ریشه در سیستم ایللیاتی داشت در نظام حکومت استبدادی قاجارها، دولت، دربار و شخص پادشاه مقولاتی تفکیک‌ناپذیر بودند. شاه در رأس سلسله‌مراتب حکومتی قرار داشت که مشروعیتش را صرفاً بر پایه موقعیت شخصی یا در حقیقت زور فردی به دست می‌آورد. قدرت وی شخصی و نامحدود بود. اوضاع و احوال کشور بستگی به شخصیت، خلق و خوی و منش شاه داشت (مشیرزاده، ۱۳۷۴: ۲۶) سه قوه حکومت یعنی مقننه، قضاییه و اجراییه در وجود او متمرکز است و هیچ‌گونه قید و تعهدی به او قابل تحمیل نیست و هر که جز این بیندیشد دست به خون خودش آغشته می‌سازد. هر کاری منوط به اراده اوست. وزیرانش فاقد هر گونه ابتکار و در مقابل اندک مسئولیت اداری بر خود می‌لرزند. همه سیاست تراوش فکر اوست (فشاهی، ۱۳۶۰: ۲۱). دوره ناصرالدین‌شاه از منظر اندیشه و کنش سیاسی دربردارنده وضعیت گذار از سلطنت مطلقه به سبک جدید است. در ایران مانند دیگر جوامع آسیایی، کانون اصلی اندیشه‌های اصلاح‌طلبانه نخست در دستگاه دولت به وجود آمد و نوآوران اولیه از میان زمامداران و وزیران برخاستند که مسئولیت اداره کشور را بر عهده داشتند. دولت مرکزی، اصلاحاتی را انجام داد که شامل ایجاد بوروکراسی، ایجاد امکانات مخابراتی بین‌شهری و رشد سرمایه‌گذاری خارجی و شهرنشینی به‌ویژه در تهران بود (احمدزاده، ۱۳۹۶: ۹). این اقدامات اساس تغییر حکومت و دگرگونی اجتماعی را، هرچند به میزان محدود، پی‌ریزی کرد. امیرکبیر در دوران صدارتش، ارتش منظمی را ایجاد نمود که هم تمرین نظامی بهتری می‌دید و هم از حقوق بیشتری برخوردار بودند. همچنین دارالفنون را تا حدی به‌منظور تربیت افسران برای ارتش جدید تأسیس کرد، اگرچه به‌طور کلی اصلاحات نظامی او عقیم ماند (ورهرام، ۱۳۸۵: ۱۳۵-۱۳۶).

در مجموع، دوره قاجار نسبت به دوره‌های قبل شاهد تغییرات فزاینده‌ای در ساختار حکومت و پویایی اقتصادی بود. در حالی که دولت مرکزی کنترل بیشتری به دست آورد و برخی اصلاحات را انجام داد، چشم‌انداز اجتماعی-اقتصادی همچنان تحت تأثیر ساختارهای سنتی بود. روابط اقتصادی با غرب و رشد تجارت نقش مهمی در شکل دادن به پویایی طبقاتی در این دوره ایفا کرد. دولت در عصر قاجار مظهر ساختار حکومتی سنتی و پیشا مدرن بود که با فضای حاکم بر استبداد مشخص می‌شد. برخلاف تصور رایج، علت اصلی این استبداد صرفاً به قدرت متمرکز سلسله قاجار نسبت داده نمی‌شود. در عوض، از پراکندگی گسترده مراکز قدرت ناشی می‌شود که نتیجه‌ی حضور نهادهای قبیله‌ای متنوع و غیر منسجم است (قنبری، ۱۳۸۵: ۱۲۶). دولت در سلسله قاجار نشان‌دهنده اوج حکومت ایلیاتی و سنتی در ایران است که ریشه عمیقی در سنت‌های قبیله‌ای دارد. پیش از انقلاب مشروطه، تصور دولت مدرن در ایران، به معنای امروزی، غیرقابل درک مانده بود. باین وجود برخی تلاش‌های مدرن‌سازی در این دوره تاریخی، مانند ابتکارات برای ادغام مذهبی، نوسازی ارتش و اصلاحاتی در نظام آموزش، پاسخ‌های استراتژیک به درگیری‌های سیاسی و نظامی امپراتوری عثمانی، اخراج پرتغالی‌ها از جنوب ایران و تأسیس مدارس دارالفنون در زمان ناصرالدین‌شاه قاجار را باید مورد توجه قرارداد. این موارد، اگرچه در چارچوب سنتی دولت گنجانده شده‌اند، اما نشانه‌های اولیه عناصری هستند که بعداً به تکامل ساختار حکومتی مدرن‌تر در ایران کمک می‌کنند. (گرگی و شفیعی، ۱۳۹۲: ۸۲).

انقلاب مشروطیت در ایران نقش تعیین‌کننده‌ای در تشکیل حکومت مدرن داشت. این انقلاب، مفهوم مشروطیت را معرفی کرد که بر الزام قدرت به قانون اساسی و ایجاد نظامی از قواعد و اصول حاکم بر روابط قدرت سیاسی تأکید می‌کرد. انقلاب مشروطه در سال ۱۲۸۵ ش. به‌عنوان بزنگاه تاریخی، زمینه را برای توسعه یک نظام سیاسی ساختارمندتر و پاسخگوتر در ایران فراهم کرد. مفهوم دولت ملت در ایران با تصویب قانون اساسی گام

مهمی در جهت تشکیل حکومتی مدرن و همسویی با اصول مشروطیت برداشت. این نشان‌دهنده انحراف از اشکال سنتی حکمرانی بود و پایه‌های یک نظام سیاسی ساختاریافته‌تر و پاسخگوتر را بنا نهاد (گرگی ازندیانی و جلیوند، ۱۳۹۷: ۱۵۰).

نهضت مشروطه عملاً پایانی بود بر سلسله قاجار که نتوانست خود را با آمال ملت ایران هماهنگ سازد و ظرفیت تطبیق با این تغییر را نداشت (طیبیان، ۱۳۹۰: ۲۴۴۱). با وقوع انقلاب مشروطه، مؤثرترین و بزرگ‌ترین رویداد در طول تاریخ هزار و چهارصدساله ما از زمان ورود اسلام به ایران رخ داد. انقلاب مشروطه استبداد را درهم شکست؛ و همچنین موجب مشارکت مردم در اداره‌ی کشور و تأسیس مجلس با همه نواقص از سوی مردم شد که نوعی از نظام حکمرانی را مطرح کرد که «دولت ملی» نام داشت؛ یعنی ایده «دولت ملی» برای اولین بار در ایران مطرح شد. پیش‌تر جامعه ایران «دولت پادشاهی» بود، یعنی بر آن بود که خداوند حق حکمرانی را به پادشاه داده و پادشاه مسئول اداره رعیت است. تا هرکجا که این قدرت کشتش دارد ذیل این مملکت قرار می‌گیرد. جامعه ایران نامنجم بود و حکومت منظم نبود حتی مرزها روشن نداشت. برای نخستین بار در سال‌های ۱۳۲۶-۱۳۲۵ ه.ق اولین قانون تشکیلات و تقسیمات کشوری تصویب می‌شود و مشخص می‌شود که کجا استان باشد و کجا فرمانداری و بخشداری باشد. اسم آن را «قانون انجمن‌های ایالتی و ولایتی» گذاشتند. برای اولین بار مرز پیدا شد؛ بنابراین ایده «دولت ملی» مطرح شد، یعنی دولتی که از درون اراده یک ملت می‌جوشد و متولد می‌شود؛ اما جامعه ایران هنوز مفهوم «ملت» به معنای مدرن و «حاکمیت ملی» به معنای مدرن را نمی‌شناخت (فیرحی، ۱۳۹۹). کنترل بر مالیه عمومی یا بودجه، چه وجه درآمدها و چه وجه هزینه و همچنین کنترل دخل و خرج سلطان از آرزوهای دیرینه مردم ایران نیز بوده است. چه اینکه قبل از آن به‌جای مالیات‌گیری علی‌الاصول اموال مردم به میل حکومت غارت می‌شده و در مواردی اگر فردی توان پرداخت نداشته اموال و فرزندان او نیز تصاحب می‌شده است (طیبیان، ۱۳۹۲: ۸۵). انقلاب مشروطه بستری را فراهم کرد تا مردم از حقوق خود دفاع کنند و از دولت پاسخگویی بیشتری بخواهند. این زمینه را برای یک سیستم شفاف‌تر و عادلانه‌تر از مالیات و هزینه‌ها فراهم کرد.

۱-۲. تکوین و تثبیت دولت مدرن در ایران دوره پهلوی اول (رضاشاه)

صنعتی کردن کشور، ایجاد مبانی «دولت مدرن و ملی» و لوازم عمده آن به‌ویژه ارتش مدرن و ایجاد دولت ملی و ساخت دیوانسالاری و نظام اداری جدید از جمله وظایفی بود که دولت قاجار به‌رغم برخی اقدامات نتوانست انجام دهد که در دوره رضاشاه و ساختار دولت مطلقه، وی انجام آن را بر عهده گرفت. در حقیقت می‌توان گفت انقلاب مشروطه در مسیر تاریخ سیاسی ایران، پایان عصر استبداد سنتی و آغاز تکوین ساخت دولت مدرن بوده است؛ که در دوره پهلوی اول این فرایند سرعت بیشتری تا تثبیت آن در اواخر دوره پهلوی اول گرفت. هدف اصلی انقلاب مشروطه تبدیل قدرت سیاسی خودکامه سنتی، به قدرت مقید به قانون مدون بود. از این‌رو، انقلاب مشروطه در جهت ایجاد ساخت دولت مدرن در ایران در مرحله بسیار حساسی قرار داشت. دولت مطلقه شبه مدرن پهلوی، نخستین دولت شکل گرفته در ایران بود که در پرتو شکل‌گیری و بسط نهادهای بوروکراسی و دیوان‌سالاری، تمرکز قدرت در پهلوی اول و ارتش مدرن را پدیدار شد (بشیری، ۱۳۸۰: ۶۸). دولت در حال مدرن شدن دوره پهلوی اول، ابتکار همه‌جانبه‌ای را برای متمرکز کردن و انحصار قدرت با اعمال اختیار کامل بر منابع اجباری و اختیاری انجام داد. پیدایش این ساختار حکومتی را باید در تحولات سیاسی و اجتماعی پس از مشروطه جستجو کرد. با انحراف از مسیر مشاهده‌شده در دولت‌های مطلقه اروپایی مانند دولت‌های انگلستان و فرانسه، جایی که طبقه‌ای رو به رشد استقرار یک جامعه دموکراتیک را در میان مدرن‌سازی اقتصادی، اجتماعی و سیاسی تسهیل می‌کرد، بافت سیاسی-اجتماعی ایران را به‌طور قابل توجهی متفاوت نشان می‌دهد. در اینجا، فقدان یا ضعیف بودن چنین پویایی طبقاتی به حکومت مطلقه پهلوی اجازه داد تا به تدریج قدرت را در دربار تحکیم کند. این تحکیم با استقرار ارتش مدرن، توسعه بوروکراسی جدید و ترویج ایدئولوژی ناسیونالیستی تسهیل شد و بدین ترتیب شکل و شخصیتی متمایز از حکومت‌های مطلق اروپایی شکل گرفت (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۱۶۹). در این دولت با برخی از نوسازی‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی مقدمات گذار به دولت مدرن در ایران فراهم شد؛ بنابراین زمان زیادی از شکل‌گیری دولت-ملت ایرانی نمی‌گذرد. ساختار و

مفهومی که با انقلاب مشروطه در ایران مطرح شد و با «پهلوی اول» در سراسر ایران گسترش یافت.

از آنجاکه ساختار نظام جهانی اجازه تشکیل دولت به شیوه سنتی (امپراتوری یا شبه امپراتوری) را نمی‌داد دولت رضاخان باید شکل متفاوتی از دولت قاجار پیدا می‌کرد و در عین حال دولت متمرکز و قدرتمندی به وجود می‌آورد (فوران، ۱۳۷۷: ۳۳۰-۳۲۹). شکل‌گیری چنین دولتی ضرورتی ساختاری و گریزناپذیر بود و از همین روی روشنفکران نیز به پهلوی اول در ایجاد ساختار جدید و پیشبرد برنامه‌ها به او کمک کردند. این دولت سازان با تقلید از ساختار دولت در غرب اقداماتی را جهت نوسازی دولت در پیش گرفتند؛ این اقدامات عموماً منجر به افزایش توان نظامی دولت، توسعه حاکمیت، حذف سایر منابع قدرت، بی‌واسطه ساختن ارتباط دولت با توده مردم، ایجاد ارتباط میان واحدهای اجتماعی، یکپارچه‌سازی و استانداردسازی در جامعه می‌شدند که در نهایت زمینه را برای همگن‌سازی هویتی فراهم و دولت را حاکم بلامنازع قلمرو سرزمینی ایران می‌کرد. رضاشاه در پیگیری تحولات اجتماعی و اقتصادی با چالش اساسی مواجه شد. ضرورت ایجاد یک حکومت مطلقه برای این منظور در مقابل خطر ذاتی تمرکز قدرت، به‌ویژه در زمینه توسعه ارتش مدرن و ایجاد ساختارهای مالی جدید، قرار گرفت. پویایی قدرت شکل گرفته، باعث شد که دولت بر منابع اصلی نفوذ و کنترل داشته باشد. عدم پایداری به اصول قانون اساسی، مداخله گسترده دولت در انتخابات پارلمانی و انتخاب ترجیحی نمایندگان همسو با مصالح دیوان در جلسات پنجم تا چهاردهم مجلس، گواه این برتری دولت بود. ضرورت تشکیل یک حکومت مطلقه با توجه به شرایط آن زمان ایران با نیاز به کاهش اختلاف ثروت و برجیدن ساختارهای قدرت محلی و نیمه خودمختار مورد نیاز بود. در نتیجه، مدرنیزاسیون به سبک غربی در زمان رضاشاه تأثیر نامطلوبی بر جایگاه و نفوذ روحانیون و علمای دینی گذاشت. در حالی که انقلاب مشروطه در ابتدا نفوذ اقتصادی اشراف زمینی را تثبیت یا افزایش داده بود، ظهور قدرت مطلق که مظهر دستگاه نظامی جدید بود، به کاهش اهمیت سیاسی آنها

انجامید. شایان ذکر است که ساخت دولت مطلقه در مداخلات دولت در امور اقتصادی و اقدامات راهبردی باهدف نظارت و تجمیع منابع مالی تجلی یافته است (کرونین، ۱۳۸۳: ۳۱۲). برخی معتقدند دولت مطلقه جزء دولت‌های مدرن نیست. بلکه یک دولت انتقالی است. از منظری این درست است، چون الگوی مشروعیت دولت مطلقه، الگوی حق الهی پادشاهان است که الگوی مشروعیتی ماقبل مدرن به شمار می‌رود، ولی از منظری دیگر، دولت مطلقه، دولت مدرن است، چون صورت‌های مختلف دولت مدرن یعنی دولت مشروطه، دولت لیبرالی، دولت سوسیال‌دموکرات بر همان زمینه‌ای استوار شدند که دولت مطلقه به وجود آورد. در ادامه به‌اختصار چند مورد از مهم‌ترین اقدام‌های دولت در این زمینه مورد بحث قرار می‌گیرند:

۱-۲-۱. تحول در ساختار ارتش و انحصار مشروع کنترل ابزارهای خشونت

با توجه به ضرورت و اهمیت ایجاد ارتش مدرن و منظم برای سازمان‌دهی ساختار دولت، نخستین و قابل توجه‌ترین و همچنین پرهزینه‌ترین اقدامات دولت پهلوی اول که بخش مهمی از بودجه را به خود اختصاص می‌داد، در راستای ایجاد یک ارتش مدرن بود؛ بنابراین مهم‌ترین وظیفه ارتش گسترش و حفظ اقتدار دولت مرکزی در سرتاسر کشور و از میان بردن هر نوع قدرت خودمختار محلی بود. در نتیجه با شکل‌گیری ارتش دائمی و منظم یکی از بنیان‌های دولت مطلقه مدرن ریخته شد (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۱۷۰-۱۶۹).

۱-۲-۲. تثبیت قلمرو سرزمینی مشخص و معین ایران

معاهده سعدآباد که به‌عنوان معاهده عدم تجاوز نیز شناخته می‌شود، به‌عنوان قراردادی محوری است که در ۱۷ تیر ۱۳۱۶ در کاخ سعدآباد تهران امضا شد. این معاهده که در میان بازیگران کلیدی منطقه - ایران (در زمان رضاشاه پهلوی)، عراق (با نمایندگی ملک‌غازی اول)، افغانستان (به رهبری محمدظاهر شاه) و ترکیه (به رهبری مصطفی کمال آتاتورک) شکل گرفت - نقطه عطفی در تاریخ دیپلماتیک خاورمیانه به شمار می‌رود (امینی، ۱۳۸۱: ۲۹). امضاکنندگان با متعهد به اصول عدم مداخله در امور داخلی و حرمت مرزهای مشترک،

متعهد شدند که از تجاوز پرهیز کرده و ظهور عناصر مخرب را خنثی کنند. یک‌بند قابل توجه در این توافقنامه فعالیت مخالفان و گروه‌های مسلح در هر کشور را ممنوع می‌کند و ثبات را تضمین می‌کند و از تهدیدات صلح در منطقه جلوگیری می‌کند. این معاهده به‌ویژه برای ایران، به‌عنوان تنها کشوری که با همه کشورهای امضاکننده مرز مشترک دارد، تمامیت ارضی آن را تقویت می‌کرد (امامی خوئی و خلخالی، ۱۳۹۰: ۳۵). معاهده سعدآباد اگرچه یک پیمان ابدی نبود، بازنگری‌های دوره‌ای را که هر پنج سال یک‌بار برنامه‌ریزی می‌شد، مجاز می‌دانست. پس از امضای آن، رضاشاه با سخنرانی در یازدهمین دوره شورای ملی، آن را نقطه عطف بی‌سابقه‌ای در دیپلماسی خاورمیانه اعلام کرد. او سهم پایدار آن را در صلح جهانی در میان آشوب غالب در امور جهانی پیش‌بینی کرد.

۱-۲-۳. حاکمیت در دوره پهلوی اول

حکومت رضاشاه به‌عنوان مصداق رژیم‌های سلطانی تلقی می‌شود که ویژگی بارز آن خودکامگی است. محور این ارزیابی، حکومت استبدادی رضاشاه است که یکی از جنبه‌های برجسته حکومت‌های سلطانی است ریاکاری قانونی یا حفظ ظاهر قانونی در نظام‌های سلطانی و کارکرد صوری نهادهای قانونی در این دوره دیده می‌شود و نهادهای دموکراتیک مانند مجلس، انتخابات و احزاب سیاسی و دیگر نهادهای دموکراتیک را تحت کنترل شاه بی‌معنی و بی‌محتوا می‌کند. در این پارادایم، شاه از اقتدار مطلق برخوردار بود و حتی دستگاه رسمی قانونی را جایگزین می‌کرد. به گفته آبراهامیان، رضاشاه در مدت ۱۶ سال (۱۳۰۴-۱۳۲۰) قدرت دولتی را در انحصار خود درآورد و آن را در چنگ یک فرد تثبیت کرد که در آن کلمه شاه برابر قانون بود و از حدود آن فراتر رفت (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۲۰۸).

۱-۲-۴. تمرکزگرایی دولت

دوران رضاشاه شاهد پیگیری استراتژیک تمرکز و مدرنیزاسیون هستیم که با برنامه‌های متنوع تجلی یافت. اجرای ابتکاراتی مانند وظیفه اجباری، ثبت‌احوال، ممنوعیت‌های بی‌حجابی، مقررات ازدواج عشایری، نظام قضایی اصلاح‌شده و کارآمد سازی اسناد و مالیات، نیاز به

یک چارچوب سازمانی نوین را ایجاد می‌کرد. برای تحقق این اهداف، رضاشاه تغییرات ساختاری را در تقسیمات کشوری ترتیب داد. این تجدید ساختار به‌طور قابل توجهی تمرکز سیاسی را افزایش داد و نفوذ دولت را از استان‌ها به روستاها گسترش داد. متعاقباً، سیاست‌های نوگرایانه دولت در حوزه‌های اقتصادی، اداری و آموزشی با تأکید ویژه بر تقویت و پیشبرد ارتش نوپا مورد توجه قرار گرفت. این دوره یک مرحله دگرگون‌کننده در چشم‌انداز سیاسی و اجتماعی-اقتصادی ایران بود (نوروزی، ۱۴۰۲: ۲۱۵).

۱-۲-۵. تدوین قانون مدون و قانون اساسی گرایي در دوره رضاشاه

پس از پیروزی انقلاب مشروطه، ایران با الهام از الگوهای اروپایی، به‌ویژه بلژیک و فرانسه، کار تدوین حقوقی را آغاز کرد. علیرغم پیروزی مشروطه، ایران سال‌ها در وضعیت کاپیتولاسیون قانونی و فاقد قوانین مدون و نظام قضایی یکپارچه برای رسیدگی به دعاوی داخلی و خارجی بود. رضاشاه به‌محض به تخت نشست، به‌سرعت روند قانون‌گذاری را تشدید کرد و هم‌زمان با اصلاح قوه قضائیه، ایران را از اطاعت قانونی خارج کرد. دوران سلطنت وی شاهد اصلاحات حقوقی-قضایی همه‌جانبه بود که عمدتاً در جهت نوسازی نظام حقوقی ایران و کاهش نقش حقوقدانان در قضاوت بود که مرحله‌ای دگرگون‌کننده را در فضای حقوقی کشور رقم زد (موثقی، ۱۳۸۴: ۲۴۵).

۱-۲-۶. قدرت و دولت مدرن در عصر رضاشاه

ایران در آستانه کودتای ۱۲۹۹ ش. / ۱۹۲۲ م؛ و صعود رضاخان، ایران با یک مقطع حساس و پرفرازونشیب و تکاپو برای گذار از نظم سنتی، اوضاع کشور بسیار بحرانی و آشفته شده بود. ملت با اشغال خارجی، جنبش‌ها و قیام‌های منطقه‌ای، قحطی و بیماری و ناتوانی حکومتی مواجه شد که پس از وعده‌های عملی نشده انقلاب مشروطه در آستانه سقوط قرار گرفت. در بحبوحه تغییر آرمان‌های دموکراتیک، ضرورت وجود یک دولت قوی برای بازگرداندن نظم، امنیت و تمامیت ارضی ظاهر شد. ضرورت اصلاح بی‌نظمی‌ها و تقویت تمرکز قدرت، وحدت، تمامیت ارضی و ایجاد اصلاحات نیازمند ابزارهای اساسی بود. مهم‌ترین این ابزارها،

نهادهای بدیع، به‌ویژه تشکیل ارتش جدید، جدایی‌ناپذیر از پیدایش و تحکیم دولت‌های مطلقه بودند (کسرابی، ۱۴۰۱: ۲۴۸).

۱-۲-۷. ملی‌گرایی و ناسیونالیسم در دوره رضاشاه

پیدایش ناسیونالیسم به‌عنوان یک ایدئولوژی مسلط به‌طور مشخص در دوره پهلوی آغاز شد. این دوره ناسیونالیسم و جنبه‌های داخلی؛ وحدت ملی، باستان‌گرایی، وطن‌پرستی، تداوم سلطنت و نقش مرکزی شاه آن را برجسته کرد. در طول سلطنت رضاشاه پهلوی، ناسیونالیسم به یک گفتمان محوری تبدیل شد که به‌طور پیچیده در تاروپود دگرگونی‌های سیاسی و فرهنگی تنیده شده بود که نمونه آن از طریق طیفی از اصلاحات بود. این دوران نشانه ادغام عمیق اصول ناسیونالیستی بود و خطوط ایدئولوژیکی را که چشم‌انداز سیاسی و فرهنگی تحت حمایت رضاشاه پهلوی را مشخص می‌کرد، شکل داد (مؤمن صفایی و علینی، ۱۳۹۸: ۲۳).

۱-۲-۸. اصلاحات در نظام اداری و بوروکراسی عمومی

در چارچوب دولت مدرن، سیستم اداری به‌عنوان محلی برای اعمال قدرت نمادین عمل می‌کند که در توسعه بوروکراسی به اوج خود می‌رسد. در دولت اولیه پهلوی، ادغام مستوفیان، میرزاهای موروثی و وزرای متمرکز - که بوروکراسی سابق قاجار را تشکیل می‌داد - به کادری ۹۰۰۰۰ نفری از کارمندان تمام‌وقت دولت تبدیل شد. گسترش بوروکراسی تحت حکومت رضاشاه به‌عنوان مکانیسمی برای تنظیم جامعه مدنی و حفظ وحدت ملی عمل کرد. این گسترش بوروکراتیک تا حدی ناشی از مداخلات دولت در اقتصاد بود که قدرت را به‌عنوان ابزاری برای دستیابی به اهداف توسعه‌ای و حفظ رژیم به کار می‌برد (Mousavi, 1997: 222).

۱-۲-۹. اقتدار / مشروعیت در دوره رضاشاه

دوران بسا مشروطه با فروپاشی سیاسی و اجتماعی و عواملی مانند خشک‌سالی، مداخله خارجی و هرج‌ومرج قانون اساسی تشدید شد و به آنچه اکنون به‌عنوان «بحران

حکومت‌داری» در ایران یاد می‌شود، به اوج خود رسید. در مقابل این پس‌زمینه، صعود رضاشاه به قدرت، متأثر از مدل حکومت‌داری آلمان و القاشده با عقلانیت ملی‌گرایانه نوظهور، راه‌حلی را برای روشنفکران و نخبگان ارائه کرد، پاسخی به بحران حاکم از طریق نوعی «استبداد شخص محور» است. هدف این رویکرد پرداختن به عقب‌ماندگی ملت از طریق ایجاد یک دولت مرکزی قوی، تقویت یکپارچگی و استقلال و پیش بردن کشور به جلو در پوشش مدرنیزاسیون بود. به‌طور طبیعی، در یک جامعه اقتدارگرای تاریخی، این رویکرد به‌سرعت مورد حمایت قرار گرفت و در میان کسانی که به دنبال ثبات و پیشرفت تحت یک قدرت مرکزی قدرتمند بودند، طنین‌انداز شد (سلیمانی، ۱۳۹۷: ۷۷).

۱-۲-۱۰. جایگاه و نقش شهروندی در دوره پهلوی اول

انقلاب مشروطه، رویدادی محوری در تاریخ معاصر ایران، آرمان‌های ایرانیان را که مدت‌ها سرکوب‌شده بود، به‌ویژه پیگیری حقوق شهروندی، هرچند به دلیل ساختار قدرت پایدار تحقق نیافته، بیان کرد؛ اما موانع ساختاری و سنتی مانع اجرای این برنامه‌ها در این دوره شد. سیاست‌های اجتماعی دگرگون‌کننده رضاشاه تغییرات گسترده‌ای را برای ملتی که مدت‌ها در بی‌نظمی فرورفته بود به ارمغان آورد. دوره سلطنت او شاهد بازنگری همه‌جانبه در آموزش و پرورش و قوه قضائیه ایران بود که پایه و اساس یک حکومت مدرن را پی‌ریزی کرد. حوزه‌های حقوقی زمانی تحت صلاحیت مرجعیت مذهبی شیعیان به دادگاه‌های سکولار یا بوروکراسی‌های دولتی منتقل شدند که به‌ویژه وضعیت زنان را ارتقا بخشید (حشمت‌زاده و همکاران، ۱۳۹۳: ۸۰). رضاشاه از آموزش رایگان اجباری دفاع کرد، دستوری که در دوره مشروطه آغاز شد، درحالی‌که در تأسیس مؤسسات آموزشی از جمله دانشگاه تهران پیشگام بود. قوانین حمایتی، مانند معافیت یک‌ساله برای دانش‌آموزان دبیرستانی، بر تعهد به آموزش عمومی در دسترس تأکید کرد. رضاشاه مراقبت‌های بهداشتی، افتتاح دانشکده‌های داروسازی، پزشکی و دندان‌پزشکی، تقویت آموزش پزشکی، تأسیس دانشکده‌های پرستاری و ساخت بیمارستان‌ها و درمانگاه‌های متعدد در سراسر کشور را در اولویت قرارداد. تلاش‌های هماهنگ او نه تنها به چالش‌های طولانی‌مدت سلامت پرداخت،

بلکه تغییر قابل توجهی را به سمت مراقبت‌های بهداشتی جامع در ایران نشان داد. این اصلاحات انجام شده توسط رضاشاه نشان‌دهنده مفهوم شهروندی در عصر است، زیرا هدف آن‌ها ایجاد جامعه‌ای عادلانه‌تر و فراگیرتر از طریق ارائه آموزش، بهبود وضعیت زنان و ارتقای مراقبت‌های بهداشتی برای همه ایرانیان بود (امیدی، ۱۳۹۵: ۱۶۹).

۱-۲-۱۱. نظام مالیات ستانی در دوره پهلوی اول

مالیات به‌عنوان یک منبع درآمد حیاتی برای دولت‌های ایران بود که عمدتاً ریشه در مالیات مستقیم زمین تا دوران پیش از انقلاب مشروطه داشت. در میان پیچیدگی‌های بوروکراسی گسترده و رشوه‌دهی، یک تلاش مدرنیزه‌سازی با مجلس دوم شورای ملی آغاز شد و مشاوران مالی آمریکایی به رهبری مورگان شوستر را درگیر کرد. سلطنت رضاشاه پارادایم اقتصادی ملی‌گرایانه و خودکفا را به وجود آورد که آینه اصلاحات کمال آتاتورک در ترکیه بود. این تغییر، کمیسیون‌های خارجی دوره قاجار را با انحصارات دولتی و دخالت مستقیم دولت در تولید و زیرساخت‌ها جایگزین کرد. اصلاحات اقتصادی و اجتماعی رضاشاه، اگرچه تحت تأثیر شور و شوق ملی‌گرایی بود، به‌طور غیرقابل‌انکاری ایران را از آشفته‌گی اقتصادی و سیاسی پس از جنگ جهانی اول نجات داد. در دوران پهلوی، مالیات بر درآمد، مالیات‌های غیرمستقیم، درآمدهای نفتی و درآمد گمرکی به‌عنوان منابع درآمدی حیاتی دولت ظهور کردند که نشانگر یک تغییر دگرگونی بود (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۱۵۶). ابتکار سال ۱۳۰۷ که تعیین درآمد و هزینه‌های سالانه برای پیش‌بینی بودجه را پیشنهاد می‌کرد، نشان‌دهنده پیچیدگی فزاینده در برنامه‌ریزی مالی ایران بود (رعنایی، ۱۴۰۰: ۱۳).

نتیجه

دولت بزرگ‌ترین نهاد، سازمان، بازیگر و مهم‌ترین رکن نظام سیاسی یک جامعه محسوب می‌شود. مطالعه و بررسی علمی دولت از چنان اهمیتی برخوردار است که در جامعه امروزی نیاز به تدوین رشته‌ای با عنوان مطالعات دولت احساس می‌شود. شکل‌گیری دولت یک توسعه اجتماعی جدید در زندگی اجتماعی بوده است. دولت ملت زمانی تشکیل می‌شود که

ملتی با دولتی در سرزمینی مشخص بر اساس هویتی مشترک هم‌نشین می‌شود و آن ملت به آن دولت مشروعیت می‌دهد؛ برخورد میان یک دستگاه سیاسی دولت و ملتی که به آن دستگاه حق حاکمیت می‌دهد. پژوهش در چشم‌انداز تاریخی و سیاسی ایران، روایتی ظریف پدیدار می‌شود که منعکس‌کننده سفر پیچیده مفهوم و جایگاه دولت-ملت در دوره‌های دگرگون‌کننده است. این پژوهش با استفاده از روشی پژوهش تاریخی، با تأکید بر ارزیابی نظام‌مند و عینی رویدادها، گذشته را با دقت بازسازی می‌کند. چارچوب نظری که ریشه در نهادگرایی تاریخی دارد، بر تأثیر فراگیر نهادها بر فرازوفروید جایگاه دولت-ملت در ایران تأکید می‌کند و نه تنها استراتژی‌ها، بلکه اهداف و مقاصد را نیز شکل می‌دهد. کاوشی تاریخی که از عصر صفویه و تشکیل مفهوم دولت-ملت ایران با الگوی جدید و ساختارمند تا انقلاب مشروطیت در حال تکوین مفهوم جایگاه دولت ملت طی شده است. دوره‌های که مظهر تلاش ایران برای تفکر سیاسی مستقل و مشروعیت یک ملت در حال گذار به شهروندی است که با انقلاب مشروطه وارد مرحله جدیدی می‌شود. مشروطیت به سنگ بنای حکمرانی مدرن تبدیل شد، نسخه وارداتی مدرنیته در این دوران تلاش کرد تا رابطه‌ای متعادل بین دولت و ملت برقرار کند. ظهور و دوران رضاشاه که با ناسیونالیسم اقتصادی و تثبیت قدرت دولتی مشخص شد، تغییرات اساسی را به وجود آورد. تجدید ساختار ارتش و استقرار یک دولت مدرن و متمرکز، پایه‌های حکومت مطلقه را پی‌ریزی کرد. معاهده سعدآباد با تأکید بر عدم تجاوز و احترام متقابل در میان کشورهای امضاکننده، مرزهای ارضی ایران را تثبیت بیشتر کرد. حاکمیت در دوره پهلوی اول مترادف با اقتدار مطلق شاه شد و از نظام حقوقی رسمی پیشی گرفت. تلاش‌های متمرکز رضاشاه از استان‌ها به روستاها گسترش یافت و تمرکز سیاسی و نفوذ دولت را تقویت کرد. اصلاحات قانونی و قضایی انجام شده در این دوره باهدف نوسازی نظام حقوقی ایران و کاهش نقش و کلا در فرآیند قضایی انجام شد. ظهور ناسیونالیسم و نقش محوری شاه از ویژگی‌های دوران رضاشاه بود که باعث وحدت ملی و میهن‌پرستی می‌شد. گسترش بوروکراسی به‌عنوان ابزاری برای حفظ وحدت ملی عمل کرد که توسط مداخلات دولت در اقتصاد به‌پیش رانده شد. صعود رضاشاه به قدرت که با «استبداد شخص محور» مشخص شد، راه‌حلی برای بحران حاکم ارائه کرد و تلاقی

حکومت‌داری و ناسیونالیسم را به نمایش گذاشت. جایگاه و نقش شهروندی در دوره پهلوی اول، تغییرات گسترده‌ای را در آموزش و قضاوت، ارتقای جایگاه زنان و جدایی جامعه مدنی از روحانیت نشان می‌دهد. اصلاحات اقتصادی و اجتماعی رضاشاه، اگرچه با ناسیونالیسم رنگ آمیزی داشت، اما نقشی اساسی در نجات ایران از هرج و مرج پس از جنگ جهانی اول داشت. نظام مالیاتی استان ماهیت تحول‌آفرین سیاست‌های اقتصادی در این دوره را بیشتر برجسته کرد. در پایان، این پژوهش پیچیدگی‌ها و ظرایف نهفته در تحول تاریخی و سیاسی ایران را روشن می‌کند. از آرمان‌های مشروطه گرفته تا ناسیونالیسم اقتصادی، تأثیر متقابل تأثیرات جهانی و هویت ملی مشهود است. اصلاحات دگرگون‌کننده‌ای که در دوران حکومت رضاشاه انجام شد، زمینه را برای حکومت‌داری مدرن وارد مرحله تثبیت آن کرد و خط سیر چشم‌انداز سیاسی ایران را شکل داد. در حالی که ما در حال حرکت می‌کنیم و به آینده می‌اندیشیم، این بینش‌های تاریخی به‌عنوان راهنمای ارزشمندی عمل می‌کنند و درک دقیقی از تاریخ چندوجهی و پویایی‌های سیاسی ایران را تقویت می‌کنند.

«یرفع الله الذین آمنوا منکم والذین اتوا العلم درجات والله به ما تعملون خبیر»
«خدا از میان شما کسانی را که ایمان آورده و کسانی را که صاحب علم و دانش‌اند، به درجاتی رفعت و بزرگی می‌دهد و خداوند به آنچه انجام می‌دهید به‌خوبی آگاه است.»
(سوره مبارکه مجادله، ۱۱)^۱

منابع

فارسی

احمدزاده، محمدمیر. (۱۳۹۶). *مراحل سه‌گانه تحول دولت در ایران عصر ناصرالدین‌شاه*. تاریخ اسلام و ایران، شماره ۳۵: صص ۳۵-۹.

۱. بسی شایسته است از تلاش‌های مداوم و کوشش‌های مستمر استاد گران‌قدر؛ مرحوم دکتر احمد گل‌محمدی در اشاعه تعلیم و تربیت و بسط و توسعه علم و دانش و نیز از روشن‌گری و کارگشایی‌های ثمربخش ایشان، در کمال امتنان، تقدیر و تشکر نموده و به‌رسم تعظیم و تکریم این مقاله تقدیم ایشان می‌گردد.

اسکاچپول، تدا. (۱۳۹۹). *دولت‌ها و انقلاب‌های اجتماعی*، مترجم: مجید روشن تن. تهران: انتشارات سروش.

اسود برک، ریچارد. (۱۳۹۷). *ماکس وبر و جامعه‌شناسی اقتصادی*، مترجم: شهین احمدی. تهران: نشر دنیای اقتصاد.

افضلی، رسول. (۱۳۸۶). *دولت مدرن در ایران*، قم: انتشارات دانشگاه مفید.
امامی خوئی، محمدتقی و سید محی‌الدین خلخالی. (۱۳۹۰). بررسی تثبیت مرزهای ایران و ترکیه در دوره پهلوی اول، مسکویه، سال ۶، شماره ۱۸: صص ۴۲-۲۳.

امیدی، رضا. (۱۳۹۵). *تحولات سیاستگذاری اجتماعی در عصر پهلوی اول*، برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، سال هفتم، شماره ۲۸: صص ۱۹۳-۱۵۱.

امینی، علیرضا. (۱۳۸۱). *تحولات سیاسی و اجتماعی ایران در دوره پهلوی*، تهران: انتشارات صدای معاصر

ایزاک، استفان و ویلیام، مایکل. (۱۳۷۴). *راهنمای جامع تحقیق و ارزیابی*، مترجم: مرضیه کرمی‌نیا، مشهد: نشر استان قدس رضوی.

آبراهامیان، یرواند. (۱۳۷۷). *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه: احمد گل‌محمدی، محمدابراهیم فتاحی، تهران: نشر نی.

بشیریه، حسین. (۱۳۸۰). *موانع توسعه سیاسی*، تهران: انتشارات گام نو.

بشیریه، حسین. (۱۳۹۷). *احیای علوم سیاسی*، تهران: نشر نی.

پالمر، رابرت روزول. (۱۳۸۶). *تاریخ جهان*، مترجم: ابوالقاسم طاهری، چاپ دوم، تهران: انتشارات امیرکبیر.

پیترز، گای. (۱۳۸۶). *نظریه نهادگرایی در علم سیاست*، مترجم: فرشاد مؤمنی و فریبا مؤمنی، تهران: نشر جهاد دانشگاهی

جمعی از نویسندگان. (۱۳۹۵). *آشنایی با شاخص‌های دولت مدرن*، دفتر مطالعات بنیادین حکومتی، کد موضوعی ۳۲۰، شماره مسلسل ۱۴۸۰۱.

حشمت زاده، محمدباقر و همکاران. (۱۳۹۳). ناسیونالیسم از منظر شهروندی در عصر پهلوی اول با تأکید بر قومیت‌ها، جستارهای سیاسی معاصر، سال پنجم، شماره اول: صص ۶۹-۹۳.

حمیرا مشیر زاده. (۱۳۷۴). ساختار حکومت پادشاهی و عدم رشد بورژوازی در ایران، راهبرد، شماره ۶: صص ۳۹-۶۴.

دارا، جلیل و همکاران. (۱۴۰۰). تحلیل ساخت سیاسی دولت در ایران، جامعه‌شناسی تاریخی، دوره ۱۳، شماره ۲: ۸۱-۱۰۸.

دلاور، علی. (۱۳۹۰). روش تحقیق در روانشناسی و علوم تربیتی، تهران: نشر ویرایش. رحمانی زاده دهکردی، حمیدرضا. (۱۳۹۵). دولت مدرن و خودکامگی، دولت پژوهی، سال دوم، شماره ۶: صص ۱۷۵-۲۱۲.

رعنایی، شهین. (۱۴۰۰). روایتی از شکل‌گیری و تحولات خزانه‌داری در ایران، مرکز توانمندسازی حاکمیت و جامعه، شماره گزارش ۱۶۵، مرداد ۱۴۰۰.

سلیمانی، رضا. (۱۳۹۷). تطورات تصور مشروعیت دولت در فضای پسامشروطه، دولت پژوهی، سال چهارم، شماره ۱۳: صص ۶۹-۱۰۴.

سهراب، خلیلی شورینی. (۱۳۸۵). روش تحقیق در علوم انسانی، چاپ چهارم، تهران: نشر یادواره کتاب.

شیرین بخش، زهره و همکاران. (۱۳۹۶). رابطه مالیاتی دولت و اصناف در دوره پهلوی اول، تحقیقات تاریخ، سال هفتم، شماره اول: صص ۱۵۵-۱۸۸.

طباطبایی، سید جواد. (۱۳۸۱). دیباچه‌ای بر نظریه انحطاط، تهران: موسسه نگاه معاصر. طبیبیان، سید محمد. (۱۳۹۰). نگاهی به انقلاب مشروطه پس از ۱۰۵ سال، دنیای اقتصاد، شماره ۲۴۴۱، شماره خیر ۴۱۴۹۰۳.

طبیبیان، سید محمد. (۱۳۹۲). اندیشه آزادی: نگاهی از منظر اقتصاد سیاسی به تجربه ایران معاصر، چاپ دوم، تهران: نشر دنیای اقتصاد.

عالم، عبدالرحمن. (۱۳۷۵). بنیادهای علم سیاست، تهران: نشر نی.

غلامرضا ورهرام. (۱۳۸۵). *نظام سیاسی و سازمان‌های اجتماعی ایران در عصر قاجار*، تهران: انتشارات معین.

فشاهی، محمدرضا. (۱۳۶۰). *تکوین سرمایه‌داری در ایران*، تهران: گوتنبرگ.
فوران، جان. (۱۳۷۷). *مقاومت شکننده؛ تاریخ تحولات اجتماعی ایران*، مترجم: احمد تدین، تهران: نشر خدمات فرهنگی رسا.

فیرحی، داوود. (۱۳۹۹). *دستاوردها و مخاطرات انقلاب مشروطه*، گفتاری از داوود فیرحی
<https://www.cgie.org.ir/fa/news/262013>. (۱۳۹۹/۵/۱۵)

قنبری، داریوش. (۱۳۸۵). *دولت مدرن و یکپارچگی ملی در ایران*، تهران: انتشارات تمدن ایران.

کاتوزیان، محمدعلی. (۱۳۷۴). *اقتصاد سیاسی ایران*، مترجم: محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران: نشر مرکز.

کاظمی، حجت. (۱۳۹۲). *نهادگرایی به‌عنوان الگویی برای تحلیل سیاسی*، پژوهش سیاست نظری، دوره جدید شماره ۱۳: صص ۲۷-۱.

کرونین، استفان. (۱۳۸۳). *رضاشاه و شکل‌گیری ایران نوین*، مترجم: مرتضی ثاقب فر، تهران: نشر جامی.

کسرائی، محمد سالار. (۱۴۰۱). *نظریه دولت در دوره پهلوی اول*، دولت پژوهی، سال هفتم، شماره ۳۰: صص ۴۶۰-۴۱۹.

کمالی، مسعود. (۱۳۸۱). *جامعه مدنی، دولت و نوسازی در ایران معاصر*، مترجم: کمال پولادی، تهران: نشر بازشناسی اسلام و ایران.

گرگی ازندریانی، علی‌اکبر و جلیلود، محمد شهاب. (۱۳۹۷). *بررسی معیار «مشروطیت» در دولت مدرن و جمهوری اسلامی ایران*، دولت پژوهی، شماره ۱۶: صص ۱۷۴-۱۴۵.

گرگی ازندریانی، علی‌اکبر و شفیعی سردشت، جعفر. (۱۳۹۲). *در جست‌وجوی دولت مدرن در ایران*، پژوهش‌های حقوق، شماره ۸۶: ۱۶-۴۱.

گیدنز، انتونی. (۱۳۸۷). *جامعه‌شناسی*، چاپ بیست و دوم، مترجم: منوچهر صبوری، تهران: نشر نی.

- محلوجی، جواد و همکاران. (۱۴۰۰). نظریه نهادگرایی تاریخی به مثابه چارچوبی برای تحلیل روابط دولت و مجلس، پژوهش سیاست نظری، شماره ۳۰: صص ۹۹-۱۲۵.
- موثقی، سید احمد. (۱۳۸۴). نوسازی و اصلاحات در ایران معاصر، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، شماره ۶۹: صص ۲۶۱-۲۲۵.
- موثقی، سید احمد. (۱۳۸۵). دین، جامعه و دولت ایران، تهران: انتشارات تحقیقات.
- مؤمن صفایی، علیرضا و علی اکبر علینی. (۱۳۹۸). شکل‌گیری ملی‌گرایی در ایران، پژوهش ملل، شماره ۴۹: صص ۲۳-۴۰.
- میگدال، جوئل. (۱۴۰۰). دولت در جامعه، چاپ دوم، مترجم: محمدتقی دلفروز، تهران: نشر کویر
- نورث، داگلاس. (۱۳۸۵). نهادها، تغییرات نهادی و عملکرد اقتصادی، مترجم محمدرضا معینی، تهران: انتشارات سازمان برنامه و بودجه.
- نوروزی، فرشید و همکاران. (۱۴۰۲). تقسیمات کشوری و جریان تمرکزگرایی و نوسازی در دوره رضاشاه، جستارهای تاریخی، شماره ۱، دوره ۱۴: صص ۲۴۲-۲۱۵.
- هلد، دیوید. (۱۳۸۶). شکل‌گیری دولت مدرن، مترجم: عباس مخبر، تهران: نشر آگاه.

References

- Bashiriyah, Hossein. (2017). Revival of political science, Tehran: Nei Publishing.
- Hsieh, Hsiu- Fang, Shanon, Sara E. (2005). "Three Approaches to Content Analysis", Qualitative Health Research, vol. 15, No.9:pp1288-1277.
- Mohammad Ali Mousavi, (1997) Oil and State In The Political Economy Of Iran, 1942-1979, University Of Durham.
- Morris, Christopher W. (1998). An Essay on the Modern State, New York, and Cambridge: Cambridge University Press.
- Peter A. Hall and Rosemary C. R. Taylor. (1996). Political Science and the Three New Institutionalisms, Harvard University. Volume 44, Issue, 5936-957 <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.1996.tb00343.x>.
- Pierson, Christopher (1996). The Modern State, London and New York: Routledge.
- Seven steinmo. (2015). European University Institute, Florence, Italy June 27:33-67

- Seven steinmo. (2018). Historical institutionalism, Published online by Cambridge University Press: 05 June 2012: 118-138. DOI: 10.1017/CBO9780511801938.008
- Thomas Ertman. (2010) .Birth of the Leviathan. Harvard University, Massachusetts: Cambridge University Press.
- Tony Claydon, Ian McBride (2007). Protestantism and National Identity: Britain and Ireland, c.1650–c.185, 1st edition: Cambridge University Press.

Translated References into English

- A group of writers. (2015). Getting to know the indicators of modern government, Bureau of Basic Governmental Studies, subject code 320, serial number 14801. [In Persian]
- Abrahamian, Ervand. (1998). Iran between two revolutions, translated by: Ahmad Golmohammadi, Mohammad Ebrahim Fatahi, Tehran: Ney publishing. [In Persian]
- Afzali, Rasool. (2007). Modern government in Iran, Qom: Mofid University Press. [In Persian]
- Ahmadzadeh, Mohammad Amir. (2016). The three stages of government transformation in Iran during the era of Naser al-Din Shah, Quarterly History of Islam and Iran, No. 35: pp. 9-35. [In Persian]
- Alam, Abdul Rahman. (1996). Political Science Foundations, Tehran: Nai Publishing. [In Persian]
- Amini, Alireza. (2001). Iran's Political and Social Developments in the Pahlavi Period, Tehran: Sede Measer Publications. [In Persian]
- Bashiriyah, Hossein. (2001). Obstacles to political development, Terhan: Gam Nu Publications. [In Persian]
- Cronin, Stephen. (2004). Reza Shah and the Formation of modern Iran, translator: Morteza Saqib Far, Tehran: Jami Publishing. [In Persian]
- Dara, Jalil et al. (2021). Analysis of the political construction of the state in Iran, Historical Sociology Quarterly, Volume 13, Number 2: 108-81. [In Persian]
- Delaware, Ali. (211). Research method in psychology and educational sciences, Tehran: virayesh Publications. [In Persian]
- Doctors, Seyyed Mohammad. (2011). A look at the constitutional revolution after 105 years, Duniya Ekhtaz Newspaper, No. 2441, News No. 414903. [In Persian]
- Emami Khoi, Mohammad Taghi, and Seyyed Mohiuddin Khalkhali. (2010). Investigation of the stabilization of the borders of Iran and Turkey in the first Pahlavi period, Moscow Quarterly, year 6, number 18: pp. 23-42. [In Persian]

- Fashahi, Mohammadreza. (1981). *Development of Capitalism in Iran*, Tehran: Gutenberg Publishing. [In Persian]
- Firhi, Dawood. (2019). Achievements and dangers of the constitutional revolution, a speech by Dawood Firahi (5/15/2019). <https://www.cgie.org.ir/fa/news/262013>. [In Persian]
- Foran, John. (1998). *brittle resistance; History of social developments in Iran*, translator: Ahmad Tadin, Tehran: Rasa Publishing. [In Persian]
- Ghanbari, Dariush. (2006). *Modern government and national integration in Iran*, Tehran: Tamadon Iran Publications. [In Persian]
- Gholamreza Varahram. (2006). *Iran's political system and social organizations in the Qajar era*, Tehran: Moien Publications. [In Persian]
- Giddens, A. (1985) *The Nation-State and Violence*. Cambridge: Polity.
- Giddens, Anthony. (2008). *Sociology*, 22nd edition, translator: Manouchehr Sabouri, Tehran: Nai Publishing. [In Persian]
- Gurji Azandriani, Ali Akbar and Jalilund, Mohammad Shahab. (2017). Examining the criterion of "constitutionality" in the modern government and the Islamic Republic of Iran. *Government Research Quarterly*, No. 16: pp. 145-174. [In Persian]
- Gurji Azandriani, Ali Akbar and Shafiei Sardasht, Jafar. (2012). In search of modern government in Iran. *Law Research*, No. 16:86-41. [In Persian]
- Hamira Moshirzadeh. (1995). The structure of the monarchy and the lack of growth of the bourgeoisie in Iran, *Strategy Magazine*, No. 6: pp. 39-64. [In Persian]
- Held, David. (2007). *Formation of the modern state*, translator: Abbas Mokhbar, Tehran: Agah Publishing. [In Persian]
- Heshmatzadeh, Mohammad Bagher, and colleagues. (2013). Nationalism from the point of view of citizenship in the first Pahlavi era with an emphasis on ethnicities, *Quarterly Journal of Contemporary Political Essays*, 5th year, 1st issue: pp. 69-93. [In Persian]
- Isaacs, Stephen and William, Michael. (1995). *A comprehensive guide to research and evaluation*, translator: Marzieh Kerminia, Mashhad: Qods Razavi Publishing. [In Persian]
- Kamali, Massoud. (2002). *Civil society, government, and modernization in contemporary Iran*, translator: Kamal Poladi, Tehran: Bazshenasi Iran Publishing. [In Persian]
- Kasraei, Mohammad Salar. (2022). The theory of the state in the first Pahlavi period, *State Research Quarterly*, Year 7, Number 30: pp. 419-460. [In Persian]
- Katoozian, Mohammad Ali. (1995). *Political Economy of Iran*, translator: Mohammad Reza Nafisi and Kambiz Azizi, Tehran: Markaz Publishing. [In Persian]

- Kazemi, Hojjat. (2012). Institutionalism as a model for political analysis, Quarterly Journal of Theoretical Policy Research, New Volume, No. 13: pp. 1-27. [In Persian]
- Mahluji, Javad et al. (2021). The theory of historical institutionalism as a framework for the analysis of government-parliament relations, Theoretical Policy Research Quarterly, No. 30: pp. 99-125. [In Persian]
- Migdal, Joel. (2021). Government in the community, second edition, translator: Mohammad Taghi Delfrooz, Tehran: Kavir Publishing. [In Persian]
- Momin Safai, Alireza and Aliakbar Alini. (2018). The Formation of Nationalism in Iran, International Journal of Nations Research, No. 49: pp. 23-40. [In Persian]
- Motheghi, Seyyed Ahmed. (2005). Modernization and Reforms in Contemporary Iran, Tehran University Faculty of Law and Political Science Journal, No. 69: pp. 261-225. [In Persian]
- Motheghi, Seyyed Ahmed. (2006). Iran's Religion, Society and Government, Tehran: Tahghighat Publications. [In Persian]
- North, Douglas. (2006). Institutions, institutional changes, and economic performance, translated by Mohammad Reza Moini, Tehran: Sazman Barnameh Publications. [In Persian]
- Nowrozi, Farshid et al. (2023). Country divisions and the flow of centralization and modernization during Reza Shah's period, Historical Essays Quarterly, No. 1, Volume 14: pp. 215-242. [In Persian]
- Omid, Reza. (2015). Developments of social policy in the first Pahlavi era, welfare planning, and social development quarterly, 7th year, number 28: pp. 151-193. [In Persian]
- Palmer, Robert Roswell. (2007). Tarikh Jahan, translator: Abolqasem Taheri, second edition, Tehran: Amirkabir Publications. [In Persian]
- Peters, Guy. (2007). The Theory of Institutionalism in Political Science, Translator: Farshad Momeni and Fariba Momeni, Tehran: Jihad Publishing. [In Persian]
- Rahmanizadeh Dehkordi, Hamidreza. (2015). Modern government and autocracy, Quarterly of, State Studies journal. second year, number 6: pp. 175-212. [In Persian]
- Ranaei, Shaheen. (2021). A narrative of the formation and evolution of the treasury in Iran, Center for Empowerment of Governance and Society, Report No. 165, August 2021. [In Persian]
- Shirin Bakhsh, Zohra et al. (2016). The tax relationship between the government and guilds in the first Pahlavi period, History Research Quarterly, 7th year, 1st issue: pp. 155-188. [In Persian]
- Skocpol, Theda. (2019). Governments and social revolutions, translator: Majid Roshantan. Tehran: Soroush Publications. [In Persian]

- Sohrab, Khalili Shurini. (2006). Research method in humanities, 4th edition, Tehran: Yadvareh ketab Publishing. [In Persian]
- Soleimani, Reza. (2017). Developments of the concept of the legitimacy of the government in the post-constitutional environment, *State Studies Journal*, 4th year, number 13: pp. 104-69. [In Persian]
- Swedenborg, Richard. (2017). Max Weber and Economic Sociology, translator: Shaheen Ahmadi. Tehran: World Economic Publishing. [In Persian]
- Tabatabai, Seyyed Javad. (2002). An introduction to the theory of degeneration, Tehran: Negah nu Publications. [In Persian]
- Tabibyan, Seyyed Mohammad. (2012). The thought of freedom: a look at the experience of contemporary Iran from the perspective of political economy, second edition, Tehran: Donyae Eghtesad Publishing. [In Persian]

استناد به این مقاله: کواکبیان، مصطفی؛ متین، عظیم. (۱۴۰۲). تکوین و تثبیت دولت مدرن در ایران. *دولت پژوهی*، ۹(۳۶)، ۲۸۱-۳۱۷. doi: 10.22054/tssq.2024.69518.1291

The *State Studies Quarterly* is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی